

УДК 008+7(477.43)»18/19»

Урсу Н.О., Гуцул І.А.

Ursu N., Hutsul I.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ВСЕРЕДИНИ XX СТОЛІТТЯ

CULTURAL LIFE OF KAMYANETCHYNA AT THE END OF THE 19TH-IN THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

Стаття присвячена розгляду культурного життя Кам'янецьчини наприкінці XIX – всередині XX століття, яке стало міцним підґрунтям для виникнення потужного культурно-мистецького осередку. Згадуються видатні діячі культури регіону, педагоги, учасники музейної та краєзнавчої справи, товариств різного спрямування. Охарактеризовано становлення і розвиток культурно-мистецької діяльності на теренах Кам'янецьчини. Доведено, що культурно-мистецьке життя Кам'янецьчини у XX столітті розвивалося в декількох незалежних напрямках, а саме: просвітницька справа, краєзнавча та педагогічна діяльність, особиста творча праця, участь у створенні музеїв, виставок, експозицій. З'ясовано, що культурно-мистецька діяльність розвивалася у руслі загальних процесів і була нерозривно пов'язана з основними напрямами суспільного життя, а провідні митці брали безпосередню участь у виставковій діяльності та були активними учасниками музейної справи, краєзнавчими дослідниками. Їхня художня творчість тісно перепліталася з педагогічною роботою, що дала змогу констатувати факт їх безперечної участі в становленні та розвитку професійної художньої освіти на Поділлі.

Ключові слова: Кам'янецьчина, культурне життя, мистецтво, музей, краєзнавство, творча діяльність.

Для другої половини XIX – початку XX століття характерна консолідація художніх сил країни в осередках, що мали свої давні історичні й мистецькі традиції. Насамперед, це Київ і Харків, потім Одеса з її Товариством південноросійських художників. Окремо стояли Львів і Ужгород, що перебували у складі Австро-Угорської держави. Маючи певні творчі відмінності, котрі впливали хоча би з того, що майже усі майстри Львова й Ужгорода здобували освіту лише в західноєвропейських художніх закладах, більшість митців різних осередків відчувала свою приналежність до єдиного українського мистецтва.

Ідейність, народність, реалізм стали головними гаслами демократично настроєних митців цього часу. Мета статті – дослідити розвиток культурного життя кінця XIX – початку XX століття на землях Кам'янецьчини, відродження інтересу до народної творчості, виникнення мистецьких навчальних закладів, прагнення віднайти національне обличчя на тлі ретроспективізму.

Модерн як реакція на еkleктичні запозичення з мистецької спадщини минулого знаходить своє відображення і в подільській культурі. У прихильників модерну був інтерес до відтворення ритмів і форм живої природи у стилізованих орнаментальних мотивах та декорі. Поєднання інтересів митців до національної спадщини та різностильових орнаментальних мотивів спричинило гостре їх зацікавлення народним українським мистецтвом, а особливо формами і традиційними візерунками.

Тому в цей же період на Поділлі з'являються перші ентузіасти, які ставлять за мету створення мистецьких осередків для залучення широких мас населення до художньої культури. XIX століття, намагаючись відійти від «старовинної схоластики», вводить багато інновацій.

Розробляються доступніші методи і методики, складаються цілі програми з оволодіння образотворчими дисциплінами. Навчання ведеться поступово з логічною послідовністю, починаючи від найпростіших елементів до складних образів і постановок [4, с. 9-11].

Становлення і розвиток культурно-мистецької діяльності на теренах Кам'янецьчини характеризувалися двома напрямками: а) цехові, ремісничі майстерні та б) осередки вільних художників. Творчість перших базувалася на традиційних народних промислах, які задовольняли попит населення предметами ужиткового мистецтва й була достатньо розвинута та розгалужена на цих землях. Праця вільних художників, яка часто не приносила належного заробітку, зосереджувалася навколо навчальних закладів, де працювала переважна частина представників цієї категорії, оскільки тимчасові приватні замовлення часто не давали можливості отримувати достойну зарплату.

Аналіз умов і мотивів виникнення мистецького осередку на Кам'янецьчині наприкінці XIX – першій половині XX століття спричинив розгляд деяких загальних культуротворчих нуртів, необхідних для розвитку мистецтва регіону. Художню діяльність митців Кам'янецьчини не варто розглядати окремо від розвитку культури краю і мистецтва в загалом.

Культурні процеси на Кам'янецьчині цього періоду розвивалися у сукупності різноманітних видів мистецтва: зодчества, скульптури, живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва. Неабияке місце у формуванні творчих особистостей краю відіграли громадські інституції, товариства та мистецькі об'єднання, образотворча освіта, музейна справа та її складова – виставкова діяльність. Велетенську роль у культурному житті регіону відігравали й окремі особистості.

Культурний розвиток краю, зумовлений регіональними чинниками, активно вплинув на формування й рівень художньої спадщини Кам'янецьчини. Період, що розглядається, надзвичайно складний і буреломний, коли не лише історія країни, але й культура розвивалися під знаком кардинальних зрушень у художній свідомості, поглядах на завдання та мету мистецтва. Художньо-стилістичні та композиційні характеристики видів образотворчого мистецтва Кам'янецьчини свідчать про їх відповідність мистецьким процесам на всій території Європи, зокрема України, що дозволяє вивести їх до рангу невід'ємної складової національної художньої культури. Водночас, досить чітко виступають і локальні відмінності у творчості кожного митця. Мистецтво регіону формувалося під впливом художніх традицій інших країн, зокрема Німеччини, Польщі, Росії тощо. Європейські освітні тенденції, хоча й опосередковано, все ж мали вплив на становлення професійного мистецтва на Кам'янецьчині.

Характерною особливістю художнього життя регіону кін. XIX – поч. XX століття стало становлення і розвиток музейної справи та, як наслідок, активне розгортання виставкової діяльності майстрів різних видів мистецтв і зібраних для музейних фондів зразків й експонатів. У 1865 році при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії був заснований Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Одним із представників, що увійшли до його складу, був священник церкви села Глядок Проскурівського повіту М. Орловський (1807-1887), який залишив нащадкам багату творчу спадщину. Він описав майже усі повітові міста Подільської єпархії. Також проводив активну науково-літературну діяльність. М. Орловський зібрав унікальну бібліотеку із 2349 рідкісних книг і рукописів, частину з яких він передав Подільській семінарії [9, с. 69-70].

Піднесення національно-культурного відродження в Україні у 60-90-х рр. XIX століття стало переломним для розвитку історичного краєзнавства та його організаційних структур. Краєзнавчий рух, тісно пов'язаний з народознавством, поширився за рахунок притоку до історичної галузі різночинців – інтелігентів й аматорів, об'єктивно став виявом просвітництва й національного відродження в нових соціально-економічних і політичних умовах [6, с. 13].

Розквіт краєзнавчого руху на Кам'янецьчині вже спостерігається на початку 90-х років XIX століття. Подвижницька діяльність голови історико-статистичного комітету архієпископа Дмитрія і його помічників Ю. Сіцинського (1859-1937) та М. Яворського (1807-1887) перетворила єпархіальний комітет на представницьке і розгалужене історико-краєзнавче товариство. Архієпископ Дмитрій під час своїх поїздок по Подільській єпархії збирав дані про цікаві історичні та археологічні об'єкти, сприяв збору пам'яток церковної старовини і місцевого народного побуту. Цей священник став ініціатором організатором розчищення залишків скельного монастиря, яке здійснили селяни с. Бакота. Дані розкопки стали базою для створення своєрідного музею.

Надзвичайний інтерес становить «Опис предметів старовини» з Музею Подільського церковного історико-археологічного товариства, складений Ю. Сіцинським у 1909 році і надрукований у типографії Свято-Троїцького Братства [5]. Музей існував з 1890 року, спочатку як Давньосховище старожитностей Подільського Єпархіального історико-статистичного комітету, який було перетворено у 1903 році на Подільське церковне історико-археологічне товариство. У цю колекцію цінних речей спочатку надходили головним чином церковні древності, але не виключалися й інші предмети старовини. Це єдина на Поділлі колекція старожитностей, до якої відносилися пам'ятки археології, історії та етнографії місцевого краю.

Спочатку музей розміщувався у верхній галереї Кам'янець-Подільського кафедрального собору, а з 1903 року, з дозволу Подільського губернатора А.А. Ейлера, розташовувався у казенній, так званій, по-домініканській споруді [5]. У тому ж 1890 році історичний музей було переведено до приміщення Казанського кафедрального собору (колишній кармелітський костел). Музей мав три відділи: бібліотеку, в фондах якої були книги, що стосувалися історії Поділля, твори російських, польських та інших авторів; архів, у якому зберігалися документи минулого; в третьому відділі знаходилися пам'ятки мови й письма, стародруки XVI-XVIII ст., фото, гравюри, малюнки архітектурних пам'яток, живопис, скульптура, посуд та інші предмети. Члени товариства й прихильники музею збирали все, що мало історичну і культурно-мистецьку цінність. Експонати виходили за встановлені церковні межі й об'єктивно сприяли перетворенню давньосховища у світсько-культурний освітній заклад [6, с. 15].

У сузір'ї дослідників культури Подільського краю найяскравіше сяє зірка Юхима Сіцинського (1859-1937). У фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігаються зібрані Сіцинським унікальні колекції подільських вишивок та народного одягу. Він провів значну роботу, створюючи музеї, збираючи матеріали з історії Поділля та їх публікуючи. Його культурологічна спадщина складає близько 200 праць (монографій, статей, нарисів з історичного краєзнавства) [5]. Багато зроблено дослідником і у справі збирання, вивчення та систематизації етнографічних матеріалів Поділля.

Допомогу в організації давньосховища, в поповненні фондів музею новими експонатами надали М. Яворський, Л. Раковський, Й. Ролле, М. Грейм, О. Прусевич, А. Тарнавський, С. Лобатинський та ін. Одним з найвидатніших подільських культурологів є Й.А. Ролле (1830-1894) – автор серії з 80 книг і нарисів «Історичні оповідання» та ін.; В. Гульдман (185-1907) – краєзнавець, статистик, автор публікацій про подільські поселення, пам'ятники старовини; В. Гагенмейстер, К. Широцький та ін.

Активна культурно-мистецька, популяризаторська діяльність викликала пошук інтересу людей до народної та сакральної мистецької спадщини, розвідок у цій галузі, а також сприяла розгортанню художнього життя на цих землях. У процесі дослідження розвитку художньої культури краю початку XX століття не можна залишити поза увагою роботу на його території громадських інституцій, мистецьких об'єднань і товариств. У березні 1906 р. у Кам'янці-Подільському було засноване товариство «Просвіта», метою якого було піднесення

культурного рівня населення Поділля. Наприкінці XIX – на початку XX століття аналогічні культурно-освітні товариства відкривалися на території всієї України (перша «Просвіта» була заснована у Львові в 1868 р.). Товариство займалося організацією бібліотек-читалень, видавництвом популярної літератури, відкриттям загальноосвітніх і фахових шкіл мистецтва та фольклору. Його засновниками були К. Солуха, М. Іванецький та Ю. Сіцінський. У зв'язку з організацією нових, радянських культурно-освітніх установ Подільська «Просвіта» припинила свою діяльність у 1922 р. [8, с. 7].

Значну роль у збереженні культурно-національної спадщини відіграла Кам'янець-Подільська духовна семінарія. Там досліджувалася історія, культура, етнографія, фольклор краю. Зібраний фольклорно-етнографічний матеріал використали у своїй творчості С. Руданський («Народні малоросійські пісні, зібрані в Подільській губернії» у 2-х томах, 1852, «Подільське весілля» 1862); А. Свидницький («Великдень у подолян», 1860); К. Шейковський («Побут подолян», 1860), А. Коціпінський, І. Данильченко, М. Симашкевич, М. Леонтович, М. Білінський, який склав 44 біографії видатних діячів краю, він також є автором низки краєзнавчих праць.

Для дослідження культури краю багато зробили В.Б. Антонович, М.І. Петров, М.С. Грушевський, які за заслуги у розвитку краю були обрані почесними членами Подільського історико-археологічного товариства. Культуру краю, зокрема північно-західної його частини, глибоко досліджували видатні етнографи М. Костомаров, П. Чубинський, М. Біляшівський, В. Кравченко, О. Пчілка (О. Косач).

Мистецько-освітній рух на теренах східних областей України, що перебували у складі Росії, протікав під знаком актуалізації художньо-промислової освіти. Перебудова освіти у сфері образотворчого мистецтва до 1917 р. тут була переважно ініціативою художньої інтелігенції, старанням якої створювалися навчальні заклади [11, с. 140].

Одним з перших навчальних осередків на Поділлі, що давав художньо-ремісничу освіту і сприяв розвитку місцевих народних промислів, зокрема гончарства, була Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. Виникнення цього освітнього закладу в тодішній провінції царської Росії стало можливим завдяки зусиллям українського художника-передвижника В'ячеслава Розвадовського (1875-1943).

У 1905 році В. Розвадовський влаштував виставку своїх картин у Кам'янці-Подільському; тоді ж він звернувся в Імператорську Академію мистецтв з проханням про відкриття художньої школи для сільських дітей. Художні класи почали працювати з 1905 р. у приміщенні поряд з давнім сховищем історико-археологічного товариства. Очолював школу сам Розвадовський, класи існували на кошти, виділені частково Подільською земською управою, а частково на гроші від сплати за навчання і субсидію Петербурзької академії живопису [11, с. 133]. Значною заслугою школи стала краєзнавча робота, що виконувалася під керівництвом провідних викладачів, відкриття невеликого шкільного музею, використання зібраних експонатів та матеріалів народної творчості у навчальному процесі тощо. Розвадовський захоплено впроваджував не лише у навчальний процес, а й у життя школи народне мистецтво, вдягаючи учнів у вишиванки та капелюхи-брилі.

Культурно-освітнє становлення регіону на початку XX ст. відбувалося через історико-краєзнавчий рух, науковим центром якого на Поділлі продовжував залишатися музей. Будучи єдиним у Подільській губернії сховищем старожитностей, він поступово поповнювався матеріалами з археології, історії, етнопредметами церковного вжитку. З 1914 року його переведено в окремий мурований двоповерховий будинок (колишнє духовне училище) у Старому місті. На другому поверсі розмістилися музейні колекції, на першому – бібліотека, архівні матеріали і склади. Усі його експонати (яких у 1909 р. за даними Ю. Сіцінського було нараховане 7 684) стали основою для створення історичного музею-заповідника [6, с. 18].

Зростання інтересу до національних цінностей сприяло подальшому розвитку художньої освіти на Поділлі. Вагомий, неоціненний унесок тут був зроблений мистецтвознавцем, художником-графіком, педагогом В. Гаген-мейстером, який став наступником Розвадовського у 1916 році. За часів його керування школа не лише збереглася як навчальний заклад, а й стала важливим культурним осередком, у якому поряд із навчанням велася інтенсивна культурологічна та науково-дослідна робота.

Упродовж усієї своєї діяльності художньо-промислова школа формувала навчальний процес і програми відповідно до свого призначення – розвиток місцевих народних промислів і вдосконалення мистецького та технічного рівня створюваних виробів. Творчий шлях школи завершив хронологічний розвиток художньо-промислової освіти у східних областях України на початку ХХ ст. Він став яскравим віддзеркаленням процесів, пов'язаних із становленням українського професійного декоративно-прикладного мистецтва [11, с. 139].

Школа, навколо якої групувалося художнє життя регіону, її кадри та активна діяльність, стала гарним фундаментом і для відкриття у новоствореному першому українському державному університеті мистецьких кафедр. Вихованець художньо-промислової школи К. Широцький, один з найвизначніших вчених-українознавців того часу, виконував обов'язки професора кафедри українського мистецтва. Кафедру світового мистецтва очолив Ю. Сіцинський, якого із школою пов'язували краєзнавчі справи [10, с. 3]. З 1919 по 1933 рік історію світового мистецтва в університеті викладав В. Гагенмейстер.

Згадує донька В. Гагенмейстера Ольга Ерн, за спеціальністю теж кераміст-технолог: «Ці спогади я хочу почати з коротенької згадки життя 30-х років у чудовому рідному місті мого дитинства – Кам'янці-Подільському. Він тоді ще вирував спогадами досить близького минулого. Ще діти бавились українськими марками-шагами (були такі маленькі марки-гроші, які ми звали «петлюрівськими»). Ще викладали в колишньому Кам'янецькому університеті (тоді ІНО) і в інших навчальних закладах колишні січові стрільці, стрільці УГА, ЧУГА, вояки УНР. У місті в той час оселилось багато діячів науки і культури – вихідців з Галичини, котрі змушені були перейти Збруч, а також колишні діячі Уряду України. Та й сам Кам'янець-Подільський, як колишнє губернське місто, мав чимало видатних людей і талантів. Відроджувалась українська культура, ще панував дух засновника й першого ректора Університету Івана Огієнка – дух національного відродження. Ще викладали в ІНО відомі професори і доценти В. Геринович, М. Драй-Хмара, Ю. Сіцинський, В. Поліщук та інші. Розквітало українське народне мистецтво» [3, с. 48].

У 20-ті рр. ХХ ст. Кам'янець-Подільський жив бурхливим культурним життям. У місті виходили десятки газет і часописів, у яких друкувалися вірші, оповідання, нариси досвідчених та молодих літераторів. Тут робили свої перші спроби В. Сосюра та В. Поліщук, писав статті прозаїк М. Ірчан, творили відомі письменники. Центром культурного життя міста був університет, ідея заснування якого належала академіку В. Вернадському. Він домогся підписання гетьманом Скоропадським відповідного універсалу і в жовтні 1918 р. відбулося урочисте відкриття університету.

Першій річниці університету був присвячений номер найбільшої газети того часу «Україна». В матеріалах місцевої преси знаходимо відомості про публічні лекції провідних професорів вузу, вечори пам'яті Т. Шевченка, студентські свята тощо [7, с. 83]. Професор І. Огієнко, що обіймав посаду ректора університету, доклав чимало зусиль для заснування університетської книгарні, у якій, зокрема, видавалися науково-популярні лекції викладачів університету, а також праці самого І. Огієнка, спрямовані на популяризацію української мови [1, с. 388].

У 20-х роках у Кам'янці-Подільському продовжувався яскравий розвиток музейної справи. В цей період у місті працювали такі музеї: Археологічний (реорганізований у 1920 р.

з Подільського церковного історико-археологічного товариства) – директор Ю. Сіцінський; Природничий музей – директор Я. Регул; Мистецько-промисловий – директор В. Гаґенмейстер [6, с. 12].

Підняття інтересу до краєзнавчої роботи спричинило те, що в лютому 1921 року наказом Кам'янець-Подільського повітового виконкому був створений Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи, якому підпорядковувалися музеї, архіви та бібліотеки. Спочатку його очолював професор Кам'янець-Подільського університету П. Клименко, а потім професор П. Клепацький. Комітет складався з секцій, серед яких провідними були музейна, археологічно-монументальна та архівна. Повітовий комітет був ліквідований у травні 1922 р. На створеному ним фундаменті з'явилася окрема установа – Кам'янець-Подільське архівне управління, згодом перейменоване в окружне управління, а ще пізніше в обласний державний архів [2, с. 11].

На Кам'яниччині впродовж 1908-1922 рр. у різний час у промисловій школі працювали митці В. Розвадовський та М. Роот, художник-графік В. Гаґенмейстер, художники М. Добровольський, І. Захаров, О. Адамович, Г. Журман, В. Корецька, В. Шаврін, художник-авангардист О. Грен та ін. У 1910-х рр. у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії викладав каліграфію та малювання відомий український живописець Д. Жудін. У першій половині ХХ ст. художнє життя Кам'яниччини розвивалося у світлі загальних культурно-освітніх процесів. Адже митці, які творили в регіоні у зазначений період, не лише брали активну участь у культурній діяльності осередку, але й були провідними педагогами освітніх художніх закладів.

І сьогодні потомки не забувають видатних представників мистецького осередку кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. У стінах сучасної художньої школи педагогічним колективом був створений невеликий музей-кімната історії подільської художньої освіти. Колекцію музею поповнили експонати, передані родиною Розвадовських та донькою В. Гаґенмейстера – О. Ерн. Це родинні фотографії, твори живопису і графіки. Художник С. Кукуруза подарував музею цінну бібліотеку та офортний станок. Серед інших експонатів музею керамічні та ткацькі вироби учнів школи, а в збірці живопису знаходяться твори відомих митців Т. Яблонської, М. Ліщинера, О. Пламєницького, І. Беклемішевої, С. Грузберга, О. Грена та ін. [10, с. 11].

Отже, культурно-мистецьке життя Кам'яниччини у ХХ столітті розвивалося у декількох, висвітлених вище, відносно незалежних напрямках: просвітницька справа, краєзнавча та педагогічна діяльність, особиста творча праця, участь у створенні музеїв, виставок, експозицій. Його органічна структура сприяла розвитку та ґрунтовно впливала на різні сфери художнього життя не лише регіону, але й далеко за його межами.

Мистецьке життя Кам'яниччини є наслідком давніх культурних традицій краю. Сфери розвитку культури різних рівнів і напрямків були нерозривно пов'язані з національними регіональними традиціями та водночас убирали в себе провідні європейські тенденції. Становлення та розвиток музейної справи Кам'яниччини стали суттєвим доповненням до загальної картини розвитку культурного осередку ХХ ст., а спрямована діяльність провідних працівників та прихильників краєзнавчої праці забезпечувала збір, дослідження і збереження історичної та культурної спадщини краю, адже Кам'яниччина – це унікальний в етнокультурному відношенні регіон, який увібрав духовно-культурні надбання не лише українського народу, але й польського, російського, єврейського, молдавського, вірменського. Значну роль у культурному житті регіону займали окремі особистості, які творчістю й працею зробили великий внесок у розвиток художньої культури і стали незамінними учасниками різноманітних культуротворчих процесів, що відбувалися на даній території у ХХ ст.

Культурно-мистецька діяльність розвивалася у руслі загальних процесів і була нерозривно пов'язана з основними напрямками суспільного життя, які нуртували на території краю у ХХ ст. Провідні митці брали безпосередню участь у виставковій діяльності та були

активними учасниками музейної справи, краєзнавчими дослідниками. Їхня художня творчість тісно перепліталася з педагогічною роботою, що дає змогу констатувати факт їх безперечної участі в становленні та розвитку професійної художньої освіти на Поділлі. Накопичені з роками знання, уміння та навички видатних діячів культури регіону передавалися від покоління до покоління, збагачувалися новим досвідом, обростали новими технологіями. Це стало, безперечно, міцним підґрунтям для виникнення у Кам'янці-Подільському потужного культурно-мистецького осередку, який упродовж довгих років екзистенції об'єднував видатних представників української еліти, що безперечно впливали на розвиток творчого життя. Даним питанням будуть присвячені наступні розвідки.

Список використаних джерел

1. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941) / Б.С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 221 с.
2. Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920-1922 рр.) / І.В. Гарнага // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 11-12.
3. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський. – № 3, 1993. – С. 48-54.
4. Поділля / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болторович та ін. – К.: Видавництво НКЦ Доля, 1994. – 504 с.
5. С'їцинській Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. С'їцинській. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.
6. Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.
7. Трубочанінов С.В. Відображення в експозиції і фондах музею культурного життя Кам'янця-Подільського в роки громадянської війни / С.В. Трубочанінов // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 83-84.
8. Федоренко С.М. Подільська «Просвіта» / С.М. Федоренко, В.М. Вінюкова // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 77-80.
9. Федоренко С.М. Подільський історик М.Я. Орловський / С.М. Федоренко // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 69-70.
10. Художня школа від учора до сьогодні : До 100-річчя художньої освіти на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : ПП «ВІТА», 2006. – 36 с.
11. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.

The article deals with the study of cultural life of Kamyanetchyna at the end of the 19th in the middle of the 20th century, which became a mighty basis for developing a powerful cultural-artistic center. Prominent cultural figures of the region, teachers, participants of the museum and country-studying activities, communities of different directions are mentioned.

Key words: *Kamyanetchyna, cultural life, art, museum, country-studying, creative work.*